

HET SCHRIJVEN OP FEESTDAGEN IN DE MIDDELEEUWEN.

Niet zelden treft men in middeleeuwsche handschriften, voornamelijk in die welke uit kloosters afkomstig zijn, explicits aan, waarin de schrijvers of schrijfsters zeggen, dat zij op Zondagen of Heiligen-dagen aan het handschrift hebben gearbeid. Zoo leest men bijvoorbeeld in hs. 70 H 30 (X 53) van de Koninklijke Bibliotheek te 's-Gravenhage (Dirc van Delft's *Tafel v. d. kersten ghelove*), fol. 179 a :

« Dit boec is gheeyndet int iaer ons heren M. cccc. ende lxx op alre sielen dach Ende het is ghescreuen op heilighen dagen. Dit boec hoert toe den besloten susteren sinte Margrieten buten leyden op Rodenburch. »

Iets dergelijks vindt men in een hs. van de Universiteits-bibliotheek te Utrecht (Cat. Tiele, n. 45), waar fol. 3* a geschreven staat :

« Finitus et completus est liber iste et scriptus celebribus et ferialibus diebus per manus fratrum Regularium Canonicorum in Traiecto inferiori. »

terwijl een ander hs. in diezelfde bibliotheek (Cat. Tiele, n. 241) met bijna gelijkkluidende woorden zegt (fol. 124 a) :

« Liber iste... pertinet Regularibus in Traiecto ad apostolos, scriptus tam diebus festivis quam ferialibus. Finitus vero per fratrem eiusdem conventus anno domini MCCCC lxxij in profesto agnetis. »

Wat wordt nu eigenlijk met deze explicits bedoeld ?

Volgens Römer — als ik hem ten minste goed begrijp — zouden de copïisten te kennen hebben willen geven, dat zij in de week geen tijd beschikbaar hadden om te schrijven, en dit dus op Zondagen en Heiligen-dagen moesten doen, als wanneer andere arbeid verboden was. Hij zegt althans : « Ook de nonnen versmaadden dezen arbeid [het schrijven] niet. Zoo vaak een heilige dag aanbrak, zetten zij zich neder en schreven een gedeelte van eenig stichtelijk werk. » En daarbij verwijst hij in een noot naar een hs. van de Maatschappij der Nederl. Letterkunde te Leiden (*Spiegel der maechden*), waarin te lezen staat :

« dit boec is veel op heilige dagen gescreven » (1).

Menigszins duidelijker spreekt zich Meinsma uit, waar hij, ongetwijfeld op voetspoor van Römer, zegt : « In sommige kloosters waar

1) R. Römer. *Geschiedkundig overzicht van de kloosters en abdijen in... Holland en Zeeland*, II (Leiden 1854), blz. 60.

men zich gedurende 't grootste deel van de week met andere bezigheden ophield, schijnt men 't zelfs bijzonder verdienstelijk gevonden te hebben, wanneer een der kloosterlingen den tijd, die hem van den zon- of feestdag restte, aan het afschrijven besteedde ». En daardoor verwijst hij naar datzelfde expliciet van het Leidsche hs. dat Römer heeft aangehaald, en juist in dezelfde bewoordingen : « dit boec is veel op heylige dagen gescreven » (1).

Eigenlijk zijn we met Meinsma al een beetje verder gekomen. Hij zegt, dat men het schrijven op Zondagen en Heiligen-dagen « bijzonder verdienstelijk » schijnt te hebben gevonden. En datzelfde herhaalt hij, doch zonder het woordje « schijnt » op blz. 168 zeggende : « voor wij afscheid nemen van onze schrijvers en schrijfsters, dient er nog op gewezen te worden, dat er ook hier [in Noord-Nederland] velen waren die 't zich als eene bijzondere verdienste aanrekenden, wanneer zij een deel van den Zondag of feestdag aan schriftelijken arbeid besteedden ». Daarbij verwijst hij dan (blz. 168-169) naar het Leidsche hs., alweer met het citaat « dit boec is veel op heylige dagen gescreven », en verder naar het boven reeds genoemde Haagsche hs 70 H 30 (X 53) en de twee Utrechtsche hss. (Cat. Tiele n. 45 en n. 241).

Of er nog andere schrijvers zijn, die zich aan een verklaring van de bedoelde explicits gewaagd hebben, weet ik niet. Moll verwijst in zijn *Kerkgeschiedenis* ook wel naar datzelfde Leidsche hs. met zijn : « dit boec is veel op heylige dagen gescreven », en zulks ook weer op gezag van Römer, maar de verklaring die Römer daarbij gaf, wordt door Moll niet vermeld. Toch zou men zeggen, dat Moll de dingen iet of wat anders opvatte dan Römer en Meinsma, daar hij terzelfder plaatse vermeldt, hoe Joannes Gerson († 1429) betoogde, dat « de mensch, die goede boeken afschreef, een plaats won in de rij der apostelen, ... en daarom volvaardig, ook op zon- en heiligen-dagen de schrijfstift (zou) voeren » (2).

Bijster duidelijk is Moll hier evenwel niet, en het zou wel mogelijk zijn, dat hij zich daardoor schuldig heeft gemaakt aan de « bijzondere verdienste » van Meinsma.

Doch wat er van zij, ik wil maar zeggen, dat de gegeven verklaringen van Römer, (Moll) en Meinsma niet in orde zijn. Wanneer van een handschrift gezegd wordt, dat het op Zondagen of Heiligen-dagen geschreven is, dan beteekent dit niets anders dan : Dit boek mag niet verkocht worden.

Dat zal ik onmiddellijk bewijzen.

Eerst even over dat handschrift van Leiden.

Het expliciet daarvan, dat Römer, Moll en Meinsma allen in den-

(1) O. Meinsma, *Middeleeuwsche bibliotheken* (Zutphen 1903), blz. 45.

(2) W. Moll, *Kerkgeschiedenis van Nederland voor de Hervorming*, II. 2 (Arnhem 1867) blz. 320. — Hetzelfde omtrent Gerson bij Meinsma, blz. 46.

zelfden vorm geven, meende ik zonder verdere contrôle als juist te mogen beschouwen; en toen ik voor eenigen tijd te Leiden was, achtte ik het nuttelooze moeite, het boek nog eens uit de kast te laten halen. Toch ging Dr. Molhuysen even op onderzoek uit, en waarlijk, het bleek dat mijn vertrouwen te groot was geweest. Römer had maar een stuk van het explicit aangehaald, en juist dat gedeelte, dat een verdere oplossing kon geven, weggelaten. Het geheele explicit luidt:

« Dit boec is veel op heylige dagen gescreuen men en moet niet vercopen.

Dit boec hoor in dat besloten conuent sinte ursulen te delf int oest eynde » (1).

Nu zal men mij echter tegenwerpen, dat door dit explicit nog niet bewezen wordt, dat er tusschen het schrijven op Heiligen-dagen en het niet-verkopen van het boek een causaal verband bestaat. Inderdaad, op zichzelf beschouwd is dat ook nog niet bewezen. En evenmin krijgen wij volkomen zekerheid door het volgende explicit van een Berlijnsch hs. (Ms. germ. 8°. 331, fol. 250):

« Desen souter es op sondage ghescreuen men en machs niet vercoepen mer hi sal der heileger ermer ghemynten hoeren die niet en hebben ende dien werdelijc ende reynlijc verwaren » (2).

Maar de twee volgende explicits nemen allen twijfel weg, en verklaren uitdrukkelijk, dat een hs. niet verkocht mag worden, OMDAT het op Heiligen-dagen geschreven is.

Zoo zegt hs. 3 van het Minderbroedersklooster te Weert (*Spiegel der volcomenheit* van Hendrik Herp):

« Dit boeck hoert tot sinte annen cloester te delft den regularissen ende het is ghescreuen ouermits der hant lijsbet meyster jans dochter der nonnen ende het wort begonnen int iaer ons heren Mcccc ende lxxxvij ende het wort gheeyndet op den manendach naden vierden sondach inden aduent int iaer ons heren Mcccc ende lxxxvij ende men en selt niet vercopen WANT het veel op heilighe daghen ghescreuen is. bidt voer haer om gods willen ».

Even duidelijk spreekt een hs. van het Bisschoppelijk Museum te Haarlem:

« Dit boeck is op heilighen dage gescreuen DAER OM en moet men dat niet vercopen » (3).

(1) Hs. Lett. 342 (*Spiegel der maechden*), fol. 139 r, col. 2.

(2) Besproken door C. de Vooy in het *Theologisch Tijdschrift*, XXXVII (1903), blz. 114-115. Het hs. is afkomstig uit het klooster « Sinte katherinendael binnen hasselt ».

(3) Hs. begin 16^e eeuw. Getijdenboek. Zie *Gids in het Bisschoppelijk Museum te Haarlem*, 3^e dr. (Haarlem 1888), blz. 179, n. 89b. Ditzelfde hs. wordt in den 4^{en} druk van den *Gids i. h. B. M.* (Leiden 1900) vermeld op blz. 40, n. 132a. — Op het voorlaatste blad van het hs. bevindt zich behalve het boven vermelde explicit het volgende vermakelijke ex-libris: « Dit boeck hoert toe gheertruut lubberts die dat vindet die brengt het haer weder om gods wil of die duuel sel se peken met een pic stoeck ».

Eindelijk vinden wij de duidelijkste formulering, althans wat het niet-verkoopen aangaat, in hs. Théol. n. 54 in-8° (15e eeuw) van het Museum Meermanno-Westreenianum te 's-Gravenhage, waar gezegd wordt :

« Dit boec is ghescreuen op heilighe dagen Niemand en macht copen noch vercopen sonder sonde Ende die crijcht Die bidt voer die siel een Aue Maria » (1).

Menigeen zal nu benieuwd zijn naar het verband, dat tusschen het schrijven op Heiligen-dagen en het verkoopen van een hs. moet gezocht worden. En gaarne zal ik daarvan de verklaring geven. Doch daarbij stoot ik op eene eigenaardige moeilijkheid, namelijk, dat ik dan de lezers van dit Tijdschrift zal moeten onthalen op een stukje middel-eeuwsche Moraal-theologie. Dat daaraan bezwaren verbonden zijn, zal eenieder licht begrijpen; maar toch ben ik van meening, dat ik velen — en terecht — onbevredigd zou laten, indien ik het niet deed. Ik zal dus trachten zoo duidelijk mogelijk te zijn bij de uiteenzetting van de vraag, waarom men in de Middeleeuwen meende, dat men een hs., hetwelk op Zondagen of Heiligen-dagen geschreven was, niet mocht verkoopen. Tegelijkertijd zal ik eenigszins uitvoerig mededeelen, welke meeningen er in verschillende eeuwen gangbaar waren omtrent het schrijven op Feestdagen in 't algemeen genomen. Niet alleen toch wordt daardoor het punt in kwestie beter van alle zijden toegelicht, maar ook zal daarbij gelegenheid zijn het een en ander te releveeren, wat voor het middel-eeuwsche schriftwezen minstens zijdelings van belang kan worden geacht. En ik doe dit des te eerder, omdat men in het klassieke *Schriftwesen* van Wattenbach daarvan weinig of niets vermeld vindt.

Het is algemeen bekend, dat de Katholieke Kerk sedert vroege eeuwen op den Zondag allen « slafelijken » arbeid verbiedt. Datzelfde verbod werd in den loop der tijden ook uitgestrekt tot zgn. Heiligen-dagen, d. w. z. tot die dagen, waarop een zeer voornaam kerkelijk feest werd gevierd. In de verschillende eeuwen en in verschillende landen is het getal van die Heiligen-dagen niet altijd even groot geweest, doch vooral in de latere Middeleeuwen was het hier en daar vrij aanzienlijk. Jan van Arkel, bisschop van Utrecht, onder wien toenmaals bijna geheel Noord-Nederland ressorteerde, noemt in zijn brief van 16 Mei (fer. 3 post Cantate) 1346 niet minder dan 61 Feesten — behalve de

(1) Meer dergelijke explicits dan de genoemde heb ik tot nu toe niet ontmoet. Ongetwijfeld zijn er echter nog andere te vinden. Moll zegt (*Kerkgeschiedenis*. II. 2. blz. 320 noot 1), dat hij meer « soortgelijke inscripties » gevonden heeft « soms met de aanduiding vermeerderd, dat de schrijver op heilige dagen voor de armen zijn werk volbracht ». Weet iemand zulk een explicite te vinden? Zooals uit het vervolg van dit opstel zal blijken, is een vermelding van « voor de armen » eveneens het equivalent van : « men mag het niet verkoopen ».

Zondagen — waarop men zich te onthouden had van slafelijken arbeid (1). Met de 50 Zondagen (Paschen en Pinksteren zijn reeds bij de 61 geteld) maakte dat dus 111 dagen in het jaar. In andere bisdommen was het getal ongeveer even groot, soms nog grooter.

In hoever behoorde nu het schrijven van boeken tot de « slafelijke » werken, welke op die Feestdagen (2) verboden waren?

Vooraf kan ik dit reeds zeggen: Het schrijven voor geld werd gedurende de geheele Middeleeuwen beschouwd als een slafelijk werk, en was dus op iederen Feestdag verboden. Doch of men op die dagen mocht schrijven als men het niet voor geld deed, daaromtrent leerde men niet altijd hetzelfde. In latere tijden was men op dit punt toegelijker dan in vroegere eeuwen.

Op welke gronden deze beschouwingen steunden, en hoe de verschillende wijzigingen in de leer der theologanten samenhangen met, en beïnvloed werden door de verschillende toestanden in het middeleeuwsche schriftwezen, die op hun beurt weer een gevolg waren van de verschillende cultuurtoestanden in het beschaafde Europa, zal ik thans op grondslag van eenige teksten der middeleeuwsche theologanten in hoofdtrekken trachten uiteen te zetten (3). Op volledigheid maak ik natuurlijk geen aanspraak; ik behandel de zaak alleen in groote lijnen.

Het eigenlijke doel van de Zondagsrust, d. w. z. van het verbod van slafelijken arbeid was, dat de mensch door zijn arbeid niet te zeer zou worden afgeleid van de Zondagsheiliging, nl. de bijzondere vereering van God (4). Iedere arbeid waardoor aan de Zondagsheiliging aanmerkelijk en zonder wettige reden werd te kort gedaan heette dus « slafelijke » arbeid. Nu kon de Zondagsheiliging geschonden worden op twee manieren, nl. ófwel door het karakter van het werk zelf, ófwel door het doel waarmede het werd verricht. Het werk zelf noemde men volgens middeleeuwsche terminologie de *materia*, het doel de *forma*.

(1) Zie *Batavia Sacra* [door H. F. van Heussen] (Bruxellis 1714), pag. 189-190. — Omtrent de ontwikkeling van het aantal Heiligen-dagen door den loop der eeuwen zie H. Kellner, *Heortologie* (Freiburg, Herder, 1901), S. 11-25.

(2) In het vervolg gebruik ik gemakshalve het woord « Feestdagen » om en de Zondagen en de Heiligen-dagen te zamen aan te duiden. Ook in de Theologie gebruikt men steeds op denzelfden voet het woord « dies festivi » of « dies feriati (feriandi) ».

(3) Ik spreek in dit opstel natuurlijk alleen over de middeleeuwsche theologanten. De nieuweren hebben, voornamelijk op gezag van Kardinaal Caietanus (Thomas de Vio) † 1534, het oude princip. dat elk werk, op Feestdagen voor geld verricht, een slafelijk werk is, overboord geworpen, en tevens onderscheid gemaakt tusschen « schrijven » en « overschrijven ». Of men daarmede en praktisch en theoretisch is vooruitgegaan, daarover kunnen de gevoelens wellicht verschillen.

(4) Wat de Zondagsheiliging omvatte leert de H. Bonaventura († 1274): « Propter quod in diebus illis debent [homines] ecclesias frequentare, Missas audire, beneficia Dei recolere, verba praedicationis audire et spiritualibus documentis seipsos imbueri ». *Commentaria in Librum III Sententiarum*, Dist. XXXVII, dub. 3 (in *S. Bonaventurae Opera omnia*, t. III, Quaracchi 1887, pag. 852).

De materia hield men voor slafelijk, wanneer het werk een lichamelijk werk was, bijv. timmeren, steenen dragen, graven, metselen, naaien, breien, en ook schrijven.

De forma werd voor slafelijk gehouden, wanneer het doel van het werk was: geld verdienen, of in 't algemeen een of ander tijdelijk voordeel te behalen (1).

Doch daar de materia (het werk zelf), zooals iedereen begrijpt, verschillende graden van slafelijkheid toeliet — immers niet alle lichamelijke arbeid trekt den mensch evenzeer van God af — waren sommige soorten van arbeid op een Feestdag geoorloofd, ook al kon men ze voor een gedeelte slafelijk noemen, mits natuurlijk het doel maar niet was: geld te verdienen. En daar verder de materia en de forma twee van elkander onafhankelijke factoren vormden, die ieder op zichzelf konden aanwezig of afwezig zijn, onderscheidde men drie soorten van slafelijken arbeid:

1° Een werk kan èn in zichzelf èn in zijn doel slafelijk zijn (opus tam materialiter quam formaliter servile), bijv. timmeren, graven, naaien, breien of schrijven voor geld. Zulk een werk is op een Feestdag altijd ongeoorloofd (2);

2° Een werk kan alleen in zijn doel slafelijk zijn, maar niet in zichzelf (opus formaliter tantum servile), zooals wanneer men op een Feestdag zuiveren geestesarbeid verricht (bijv. studeeren) alleen om geld te verdienen. Ook dit is ongeoorloofd;

3° Een werk kan alleen in zichzelf slafelijk zijn, maar niet in zijn doel (opus materialiter tantum servile), bijv. timmeren, metselen, naaien, breien, schrijven niet voor geld, maar om een ander (goed) doel. Dit is geoorloofd (3).

Maar bij dit laatste behoort eene restrictie.

Daar de Zondagsheiliging het eerste en voornaamste doel van de Zondagsrust was, en het anderszijds zou kunnen gebeuren, dat iemand bij een werk, dat hij niet voor geld verrichtte doch om een ander doel, het

(1) « Dicuntur opera servilia — zegt Bonaventura — illa maxime, in quibus homo inhiat terrenis lucris, et quae sunt praeter necessaria, per quae anima maxime detinetur circa haec inferiora, ne se nec Deum suum recolet ». *Comm. in III Sent.*, Dist XXXVII, dub. 3 (ed. cit., pag. 832).

(2) Ik geef hier natuurlijk alleen de algemeene conclusies, en vermeld dus niet de bijkomende omstandigheden, met name de zgn. « causae excusantes ». Wanneer bijv. iemand werkelijk behoeftig was, mocht hij gerust op Feestdagen voor geld schrijven of timmeren, metselen enz.

(3) De conclusies die ik hier geef, zijn die welke in de 14^e (tweede helft) en 15^e eeuw gangbaar waren; vóór dien tijd dacht men er wat strenger over, zooals straks zal volgen. De vorm waarin ik ze heb medegedeeld, is ontleend aan den Franciscan Richardus a Mediavilla (Middletown), † omstr. 1307 (*Comment. in lib. III Sent.*, Dist. XXXVII, art. 3, qu. 4), die door alle middeleeuwsche theologen op dit punt wordt gevolgd. Kan mij iemand een in Noord-Nederland berustend exemplaar van Richardus a Mediavilla aanwijzen?

zóó druk aanlegde, dat hij de eigenlijke Zondagsheiliging te veel uit het oog verloor, moest men bij zulk een werk toch altijd de beperking maken : mits men het niet te druk aanlegge en dus de Zondagsheiliging er geen schade bij lijde.

De algemeene praktische conclusie was dus deze : Op Feestdagen mag men nooit schrijven voor geld, maar wel voor een ander goed doel, mits men de godsdienstige plichten van dien dag daardoor niet verzuime.

Maar welk doel verdiende nu den naam van « goed » ?

Zeer zeker had men dán een goed doel, wanneer men werken afschreef, die uit zich zelve bestemd waren om de eere Gods te bevorderen, bijv. Missalen, Breviers, Theologische en Ascetische werken. Ook, wanneer men werken van profanen aard afschreef uit liefdadigheid, bijv. den *Donatus* of het *Doctrinale* voor een of anderen armen scholier (1) of den *Thesaurus pauperum* van Petrus Hispanus voor een arm klooster, dat geen geneeskundige werken bezat en waar ook geen geschikte copiiësten woonden. Maar stel eens het geval, dat iemand op een Feestdag de *Fabulae* van Aesopus of de *Aeneis* van Vergilius afschreef, enkel en alleen om zijn bibliotheek of die van zijn klooster te verrijken. Was dat in de oogen der Middeleeuwen ook een « goed » doel ?

Dat hing natuurlijk veel af van de subjectieve meening der theologanten. Zoo zal bijv. in den tijd der Renaissance de eene, die wellicht een vurig humanist was, zoo iets wél een goed doel, en de andere, die de klassieken min of meer als schadelijk beschouwde, het géén goed doel genoemd hebben. En dat de meeningen op zulke punten werkelijk uiteen konden loopen, zullen wij beneden zien, waar wij het verschil tusschen Gerson en Trithemius vermelden.

Ter voegzame illustratie van datgene wat tot nu toe over de middeleeuwsche beschouwingen is gezegd, zullen wij nu eenige teksten uit de middeleeuwsche theologanten en kloosterstatuten aanhalen en bespreken. Daaruit zal men dan tevens kunnen nagaan, in hoever de meeningen omtrent het schrijven op Feestdagen in den loop der tijden werden gewijzigd.

De oudste kloosterverordeningen (2) zijn op dit punt nog al vrij streng. Zij verbieden het schrijven op Feestdagen geheel en al, zonder onderscheid te maken tusschen veel of weinig, godsdienstig of profaan. Zoo schrijven de tusschen 1039 en 1048 geredigeerde *Usus Pharphenses* (van het klooster Farfa bij Rome) voor :

(1) Vgl. boven, blz. 100, noot 1, de mededeeling van Moll over de explicits, welke vermelden, dat een hs. op Feestdagen « voor de armen » geschreven is.

(2) De kloosterverordeningen (usus, consuetudines, statuta, constitutiones) moet men wel onderscheiden van den kloosterregel (regula). Deze laatste was de basis, waarop de verordeningen naar tijd, plaats en omstandigheden werden uitgebouwd. Daar dus de regel slechts algemeene voorschriften bevat, moet men de voorschriften over het schrijven bij voorkeur zoeken in de verordeningen.

Op voornoemde feesten [d. w. z. de voornamere kerkelijke feesten, die echter door het volk niet als een geboden Feestdag worden gevierd] mogen de schrijvers hun arbeid verrichten, niettegenstaande het feest « in cappis » [d. i. plechtig] wordt gevierd. Doch op de grootste feesten en op Zondagen mogen zij niet schrijven (1).

In denzelfden geest spreken de *Constitutiones Hirsaugienses* (*Gengenbachenses*), welke door Abt Wilhelm van Hirschau († 1091) werden gere- digeerd :

« De schrijvers moeten in hun vertrek voortdurend aanwezig zijn om te schrijven, en (mogen) daar hunne kerkelijke Getijden bidden, uitgezonderd op de geboden Feestdagen, en tevens de Vespers, de Terts en de Mis van die dagen, welke in de alba [d. i. plechtig] worden gevierd, zonder dat zij geboden Feestdagen zijn » (2).

Of dergelijke verbodsbepalingen ook voorkomen in de Statuten van andere oude orden, kan ik op het oogenblik niet nagaan. Veilig kunnen wij evenwel veronderstellen, dat men ook vóór de 11^e eeuw het schrijven op Feestdagen verbood, daar zulks geheel past in het toenmalig begrip van Zondagsheiliging (3).

(1) « In ipsis festivitibus supradictis scriptores possunt scribere, etiamsi in cappis fuerit celebrata. In maximis quippe festivitibus et Dominicis diebus, nec ipsis est scribendum ». Guidonis *Disciplina Farfensis*, lib. II, cap. 16, ed. [M. Hergott] in *Vetus disciplina monastica* (Parisiis 1726), pag. 99. Hetzelfde in *Patrologia Latina* (ed. Migne), t. CL, col. 1263. De *Usus Pharphenses* zijn eigenlijk een omwerking van de *Ordo Cluniacensis*. Deze laatste verbiedt op Feestdagen allen arbeid, dus ook het schrijven, ofschoon dit niet uitdrukkelijk wordt genoemd. « In omnibus etiam Festis quae feriantur a populo, nihil operis apud nos, maxime in Claustro, agi debet » (*Ordo Cluniac*, I. 7., ed. Hergott, pag. 267).

(2) S. *Wilhelmi Constit. Hirsaug. seu Gengenb.*, lib. II, cap. 26, De scriptoribus (ed. Hergott, p. 510; vgl. de Praefatio, pag. lvj-lvij). Hetzelfde in *Patrol. Lat.*, t. CL, col. 1078. — Ook de *Constit. Hirsaugienses* zijn gere- digeerd op de *Ordo Cluniac.*; de tekst over de schrijvers is echter in de *Constit. Hirsaug.* nieuw ingevoegd, zooals blijkt uit het sterretje, dat Hergott bij dit hoofdstuk in den rand plaatst (cf. Hergott, pag. 374). Opmerkelijk is het, dat de *Constit. Hirsaug.* zulk een groote vrijheid aan de schrijvers geven, dat zij nl. hunne getijden in het Scriptorium afzonderlijk mochten bidden. Dat was voor hen een besparing van veel tijd en veel krachten. Hergott, stelt dat in het licht in zijn Praefatio, pag. lvj s. De oude *Ordo Cluniac.* schreef daarentegen uitdrukkelijk voor: « Sed tamen dum regularis Hora canitur [d. i. onder alle kerkelijke Getijden], neque Scriptor, neque quilibet alius operarius, in Claustro vel in officina operari debet. » (Pars I, cap. 30; ed. Hergott, pag. 215).

(3) Bij wijze van curiositeit zij hier nog bijgevoegd, dat men eertijds, toen het veelal mode was, zijn geschriften in briefvorm te kleeden — zoo ontstonden bijv. de *Epistolaria* van Alcuinus, Lanfrancus, Petrus Venerabilis, Bernardus enz. — in sommige kloosters tijdens de 40-daagsche Vasten geen brieven schreef; daarbij beriep men zich op het gezegde van Petrus Cellensis († 1180), dat in dien heiligen tijd niemand geschreven had dan Pontius Pilatus! Vgl. A. de Santi, *Il cursus nella storia letteraria e nella liturgia* (Roma 1903), pag. 13, met verwijzing naar N. Valois, *De arte scribendi epistolas apud gallicos medii aevi scriptores rhetoresque* (Paris 1880), pag. 16-18. — Nog heden ten dage bestaat in sommige kloosters de gewoonte om in den Advent en in de 40-daagsche Vasten geen brieven te schrijven.

De opkomst der jongere kloosterorden met name die der Dominicanen (Predikheeren) en Franciscanen (Minderbroeders) bracht in het begin der 13^e eeuw eenige wijziging in de denkbeelden omtrent het schrijven op Feestdagen.

Reeds aanstonds na hunne stichting wierpen beide orden zich midden in het intense wetenschappelijke leven, dat aan de kort voorafgegangene stichting der Universiteiten zijn ontstaan dankte. Wel stond bij de bedelmonniken de arbeid aan eigen ziel en zaligheid en die van den naaste als 1^e punt op het program, maar de beoefening der wetenschap sloot zich onmiddellijk daarbij aan als 2^e punt; of liever, het 2^e punt viel, zoo niet geheel, dan toch voor een groot gedeelte samen met het 1^e, daar de beoefening der wetenschap een noodzakelijk vereischte was om met vrucht aan het heil van den naaste te kunnen arbeiden (1)

Bij dezen stand van zaken moest het vraagstuk omtrent het schrijven op Feestdagen noodzakelijk een nieuwe phase intreden. In de andere orden, alle verwant met den ouden stam der Benedictijnen, legde men zich niet zoozeer ex professo op de studie toe. De tijd werd op wekdagen doorgebracht niet alleen met handenarbeid, maar ook en vooral met zeer langdurige plechtigheden en koorgebeden in de kerk, en een omslachtig en tijdroovend ceremonieel bij alles wat de kloostergemeente in haar geheel binnen het klooster zelf had te verrichten. Dat dit laatste op Feestdagen nog meer tijd in beslag nam spreekt vanzelf; de weinige uren die daarvan nog overbleven werden besteed aan private godsdienstige oefeningen en aan recreatie.

Maar de levenswijze van Dominicanen en Franciscanen was een geheel andere. Het koorgebed met bijbehorende plechtigheden werd bij beiden juist ingekort (2) ten gunste van de studie en de pastoreele werkzaamheid, terwijl de oefeningen binnen het klooster volgens een betrekkelijk sober ceremonieel werden geregeld. Al den overigen tijd besteedde men aan de studie. En als dan de Zondag of een Feestdag aanbrak, wat moest men dan met zijn tijd doen? Wel duurden de

(1) Ik stel hier de Orde der Franciscanen op één lijn met die der Dominicanen, en doe zulks met het oog op datgene, wat in de praktijk gebeurde. Wat den Ordesregel zelven aangaat, daarin was door St. Dominicus aan het belang der wetenschap een veel voornamer plaats geschonken dan door St. Franciscus.

(2) De Constituties der Dominicanen bepaalden reeds in 1228 uitdrukkelijk: « Hore omnes in ecclesia breviter et succincte taliter dicantur, ne fratres devotionem amittant et eorum studium minime impediatur ». *Constitutiones antiquae ordinis fratrum predicatorum* (an. 1228), Dist. I. § De horis et modo dicendi, ed. H. Denifle, in *Archiv für Literatur- und Kirchengeschichte des Mittelalters*, I (Berlin, Weidmann, 1885), S. 197. En de Franciscanen namen krachtens hun Regel van 1223 het *Breviarium Romanae Curiae* aan, juist omdat het korter was dan het algemeen verspreide monastische Brevier der Benedictijnen. — Zie verder over het wetenschappelijk streven van Dominicanen en Franciscanen het artikel van Dr. Schoengen over *De ontwikkeling van het hooger onderwijs in de Middeleeuwen* in het *Annuaire der R. K. Studenten in Nederland*, Jg. 1907, blz. 29-188; vgl. vooral blz. 98-115.

geestelijke oefeningen dan wat langer, wel werd er wellicht wat langer recreatie toegestaan, maar om den overigen tijd in gebed en beschouwing door te brengen, zooals de oudere Orden dat deden, daartoe waren noch de Dominicanen, noch de Franciscanen opgeleid. Zij beoefenden immers bij uitstek het « werkende » leven, terwijl het « beschouwende » leven meer in de lijn van de oude Orden lag.

Het sprak dus vanzelf, dat de Dominicanen en Franciscanen ook op Feestdagen den beschikbaren tijd aan de studie besteedden, en dat zich dus aanstonds bij hen de vraag voordeed : Mogen wij bij onze studie dan ook schrijven ?

Bij het antwoord op deze vraag hield men zich in principie aan den stelregel der oudere Orden : Het is verboden op Feestdagen te schrijven ; maar toch werd aan de studenten datgene toegestaan, wat voor hunne studie redelijkerwijze noodzakelijk was.

De oudste Constituties der Dominicanen, welke dagteekenen uit 1228, bepalen daarom alleen :

« In diebus dominicis et festis præcipuis a quaternis scribendis [studentes] se abstineant [red. 1238-40 : contineant] (1).

Eenzelfde voorschrift ontmoet men bij de Franciscanen. Wel zijn hunne oudste constituties verloren gegaan, of althans nog niet teruggevonden, doch in het *Speculum disciplinae ad novitios*, een ascetisch werkje uit de tweede helft der 13^e eeuw, dat aanstonds na zijn verschijning een klassieke beteekenis in de orde heeft verkregen, en dat in casu ongetwijfeld de heerschende practijk weergeeft, leest men :

« Sunt quaedam alia [exercitia] quæ in diem alteram differri possunt, ut est scribere in quaterno, tunicam virgis excutere, caput abluere cæteraque similia, a quibus est diebus dominicis et festis præcipuis abstinendum, ob sacri reverentiam temporis » (2).

Den studenten werd dus in beide orden wel toegestaan te schrijven, maar niet « in quaterno », d. w. z. zij mochten wel datgene schrijven wat onmiddellijk voor hun studie nodig was, bijv. aantekeningen maken, verwijzingen en citaten bijschrijven, verbeteringen aanbrengen, enz., maar zij mochten geen « quaternen » schrijven, m. a. w. zij mochten niet schrijven in die cahiers, waarin zij den definitieven tekst van hunne bijgewerkte en aangevulde college-dictaten overschreven. Zij mochten dus het bij ieder studeerende voorkomende « krabbelwerk »

(1) *Constitutiones antiquæ* etc. Dist. II. § De itinerantibus fratribus (!), ed. Denifle, *Archiv.* I. 225. Hetzelfde in *Archiv* V (Freiburg, Herder, 1889), S. 563 (redactie van 1238-40 door Raymundus de Peñaforte).

(2) *Speculum disciplinae ad novitios*, pars I, cap. 22, in *S. Bonaventurae opera omnia*, VIII (Quaracchi 1898), pag. 604, n. 2. Algemeen werd het werkje vroeger toegeschreven aan den H. Bonaventura, doch het is zeer waarschijnlijk vervaardigd door diens secretaris Bernard de Bessa († omstr. 1290). Vgl. *S. Bon. Opera*, t. c., p. XCV-XCVIII.

wel verrichten, maar zij mochten op Feestdagen er niet officieel « eens voor gaan zitten », of zooals wij dat meer in den stijl uitdrukken, « in 't net » gaan schrijven.

Maar hier verwacht ik een interpellatie omtrent mijn eigenaardige verklaring van het woord « quaternus ». Inderdaad ik moet bekennen, dat het woord « quaternus » (caternus, quaternio enz.) nòch bij Ducange, nòch bij Brinckmeier, Wattenbach e. a. voorkomt in den zin dien ik er aan geef, nl. bijgewerkt en in 't net geschreven collegedictaat. Maar toch meen ik mijn gevoelen uit eenige parallel-plaatsen te kunnen bevestigen.

1° De reeds aangehaalde constituties der Dominicanen, zoowel die van 1228 als de latere redactie van 1238-40 zeggen elders : « *Studentes aliquam spetialem fratrem habeant, sine cuius licentia non scribant quaternos, nec audiant lectiones, et que circa eos in studio corrigenda viderit corrigat* » (1). Een « quaternus » was dus voor een student iets speciaals, iets waarvoor hij afzonderlijk permissie moest vragen aan zijn magister, voordat hij er aan mocht beginnen (2).

2° Eveneens vind ik het woord « quaternus » gebruikt in de kapittelbesluiten van het generaal-kapittel der Dominicanen, dat ten jare 1243 te Parijs gehouden werd. In het jaar 1240 had bisschop Wilhelm van Parijs in overleg met de professoren der Universiteit aldaar eenige dwalingen veroordeeld, en daarom bepaalde het voornoemde kapittel : « *Item. errores condempnatos per magistros Parisienses. fratres omnes abradant de caternis* » (3). En in 1256 werd dit besluit nog eens vernieuwd met deze woorden : « *Item iniungimus omnibus fratribus sicut eciam olim iniunctum fuit. quod articulos condempnatos per episcopum et magistros Parisienses. deleant de scriptis suis in quibuscumque fuerint* » (4). Uit de vergelijking van deze twee kapittelbesluiten blijkt dus ook weer, dat met « quaternus » een bijzonder soort van geschrift bedoeld wordt.

3° Een andere plaats waar het woord gebruikt wordt, vindt men bij den Franciscaan Rogerius Baco († 1294), waar hij met zijn gewone scherpe openhartigheid zegt : « De seculiere geestelijkheid waagt het niet de *Sententiæ* [van Petrus Lombardus] te doceeren, noch te promoveeren, noch een les of een disputatie of een predikatie te houden « nisi per

(1) *Constitutiones antique* van 1228 en 1238-40 in *Archiv*, resp. I. 122 en V. 562.

(2) En daar was reden voor; al was het maar alleen om te verhinderen, dat een of ander onhandig student in zijn *Reportata* (zie onder, blz. 111 noot 4) op naam van zijn leermeeester allerlei absurditeiten schoof. Daarbij komt nog, dat het perkament duur was, en er dus moest worden gewaakt, dat het niet nutteloos door wetenschappelijk minder-bedeelden werd verbruikt.

(3) *Monumenta Ordinis Fratrum Praedicatorum historica*, ed. B. Reichert, III Romae 1898, pag. 27.

(4) *Monumenta*, I c., pag. 80.

quaternos puerorum in dictis ordinibus », d. w. z. dan uit de college-dictaten van de Franciscanen en Dominicanen (1). In een anderen zin kan immers het woord « quaternus » ook hier niet worden uitgelegd (2).

Overigens past de boven aangegeven beteekenis : een in 't net geschreven college-dictaat, geheel in de palæografische gegevens, welke de bekende Pater Ehrle, S. J. verschaft, omtrent de middeleeuwsche theologische handschriften (3). De studeerenden gebruikten twee soorten van schrift : het voor ons bijna onleesbare cursief-schrift en het bekende — door Ehrle zoo genoemde — fractuur-schrift (4). Het eerste gebruikte men voor zijn private aantekeningen, voor al datgene wat ook wij, 20^e-eeuwers, « in klad » schrijven ; waar dus niemand anders iets mee nodig heeft. Maar zoodra men zijn geschriften voor 't publiek moest brengen, hetzij men daaruit zelf moest doceeren — men bedenke, dat reeds een Baccalaureus in de Middeleeuwen verplicht was lessen te geven onder toezicht van zijn meester — hetzij men ze ten algemeenen nutte wilde uitgeven, dan moesten ze natuurlijk goed leesbaar zijn, deels uit praktisch oogpunt, omdat men anders onder het les geven uit zijn eigen schrift niet wijs kon worden, deels ook omdat de usance wilde, dat alleen die geschriften als voor 't publiek uitgegeven werden beschouwd, welke in fractuur-schrift waren geschreven.

Met dit laatste wil ik natuurlijk in geenen deele beweren, dat « in 't net-schrijven » paleografisch genomen, gelijk stond met « fractuur-schrift-schrijven » ; immers, men kon ook wel in cursiefschrift in 't net schrijven. Maar het ligt voor de hand, dat, practisch genomen, voor het in 't net-schrijven de meest gebruikte lettersoort het fractuur-schrift was.

Na dit intermezzo keeren wij weer terug tot ons onderwerp.

Wij hebben dus gezien, dat de Dominicanen en Franciscanen onder invloed van de bij hen op den voorgrond staande wetenschap, het verbod van op Feestdagen te schrijven voor de studenten beperkten tot het « scribere in quaterno ». Wij kunnen daar tevens uit afleiden, dat het a fortiori aan hun eigenlijke « scriptores » verboden bleef op Feestdagen te werken, evenals dat in de oudere Orden het geval was.

(1) *Fr Rogeri Bacon opera quaedam hactenus inedita*, Vol I, ed Brewer (London 1859): *Compendium studii philosophiæ*, Cap. V, p. 428 f.

(2) Paoli-Lohmeyer. *Grundriss zu Vorlesungen über Lateinische Palæographie und Urkundenlehre*, II (Innsbruck 1895), S. 133 zegt : « In der italienischen Sprache des Mittelalters dehnte sich die Bedeutung von quaterno noch weiter aus und wurde zuletzt in der amtlichen Sprache gleichbedeutend mit Buch ». Deze beteekenis nadert het dichtst bij die welke ik boven heb voorgesteld. Ook Conrad de Mure schijnt onder « quaternus » een boek te verstaan waar hij zegt : « Alia manus requiritur in quaternis scribendis et alia in epistolis ». Zie Wattenbach, *Das Schriftwesen im Mittelalter*, 3^e Aufl. (Leipzig 1896). S. 297

(3) F Ehrle. *Das Studium der Handschriften der mittelalterlichen Scholastik* in het *Zeitschrift für katholische Theologie*, VII (Innsbruck 1883), S. 17-20

(4) Hiermede bedoelt Ehrle de zgn. scriptura scolastica, welke zich kenmerkt door haar spitsen vorm en haar legio van afkortingen.

Thans komen wij aan de middeleeuwsche Moraal-theologanten, welke ex professo over het schrijven op Feestdagen spreken in hunne zgn. *Summae casuisticae*, waarin volgens alfabetische slagwoorden allerlei oplossingen werden gegeven, meerendeels voor bepaald omschreven gevallen (casus). Onder hen vermelden wij de twee voornaamsten : Bartholomaeus a S. Concordio en Angelus de Clavasio. Andere theologanten behandelden het onderwerp in hun preeken, zooals bijv. de H. Bernardinus van Siëna en Hendrik Herp. Weer anderen vlochten de kwestie in tusschen ascetische verhandelingen zooals Joannes ab Hagen (de Indagine) en de bekende Windesheimer Joannes Mauburnus. Zelfs waren er geleerden, die afzonderlijke traktaten schreven over schrijvers van boeken en alles wat dezen betrof, en die dan natuurlijk ook de vraag omtrent het schrijven op Feestdagen behandelden, gelijk de bekende Joannes Gerson en Joannes Trithemius deden. Alle genoemde schrijvers zullen wij in 't kort op dit punt nagaan, en hier en daar nog een of anderen theologant, die voor ons van minder beteekenis is, memoreeren, voor zoover hij iets van belang mocht opleveren.

De *Summa Pisana* (kortweg *Pisanella* geheeten) van den Dominicaan Bartholomæus a S. Concordio of van Pisa († 1347), welke in de 14^e en 15^e eeuw gold als een der meest gezaghebbende *Summae casuisticae*, stelt zich de vraag : « *Utrum in festis liceat scribere ?* », en geeft daarop ten antwoord :

« *Respondeo secundum Wilhelmum : Non licet scribere in aliquo grandi [op groote schaal] ut de quaterno ad quaternum. Sed scolaribus lectiones suas notare et sermones, et in lectionibus libros corrigere licet. Non autem liceat, etiam circa prædicta, locare operas suas et pro pretio facere, sed tantum spiritualiter et sine pretio* » (1).

Curieus is hier de uitdrukking « (scribere) de quaterno in quaternum » tegenover de vroegere « scribere in quaterno » of « scribere quaternum ». De jongere theoloog behoudt het woord van den oudere, maar hij geeft daaraan bijna onopgemerkt een andere beteekenis. Vroeger was verboden het « scribere in quaterno », d. w. z. in 't net schrijven, onverschillig of het op groote of kleine schaal gebeurde ; thans, een eeuw later, is verboden het « scribere de quaterno in quaternum », dat is : veel schrijven, op groote schaal schrijven, van het eene katern in het andere, onverschillig of het in 't klad was of in 't net. Het oude « quaternus » had de beteekenis van : in 't net geschreven college-dictaat, het jongere « quaternus » krijgt weer de gewone, algemeene beteekenis

(1) *Summa fratris Bartholomaei de S. Concordio* (*Summa Pysana*), ed. s. n. l. et a. (Hain * 2524 [Spirae, P. Drach] ; Copinger, I. 76 [1480?]), fol. 104 r, i. v. *Feriae*, n. 11 — Welke Wilhelmus door de *Summa Pisana* als gezag wordt aangehaald, kon ik niet achterhalen. Noch in de werken van Wilh. Alvernus († 1249), noch in de *Summa aurea* van Wilh. Antissiodorensis († c. 1230), noch in het *Speculum iudiciale* van Wilh. Durandus († 1296), vond ik tot nu toe iets ter zake dienende.

van « katern » (cahier, Heft) terug (1). En dat werkelijk het jongere « quaternus » in de *Summa Pisana* deze beteekenis heeft, blijkt niet alleen uit het voorafgaande æquivalent « in aliquo grandi », maar ook daaruit, dat latere theologen, bijv. de *Summa Angelica*, in plaats van « de quaterno in quaternum » spraken van : « de quinterno in quinternum ».

Met dat al was de verzachting van het verbod om op Feestdagen te schrijven weer wat verder gekomen. Franciscanen en Dominicanen deden den eersten stap op dien weg, door aan hunne studenten datgene te veroorloven, wat voor de studie nu eenmaal onmisbaar was, nl. het in-klad-schrijven. De *Summa Pisana* zet den tweeden stap, door alleen deze grens te stellen : de studenten mogen niet te veel schrijven.

Maar tegelijk geeft de *Pisana* nog een ander voorschrift : het is verboden voor geld te schrijven, ook al is het voor studiebelangen (« etiam circa prædicta »). Vanwaar dit verbod, dat wij toch bij Franciscanen en Dominicanen niet hebben aangetroffen ?

De verklaring ligt in het karakter, dat de *Summa Pisana* als moraal-theologisch werk had. De Constituties der Dominicanen en de voorschriften der Franciscanen richtten zich uitteraard uitsluitend tot de leden der Orde. En daaronder vond men geene eigenlijk gezegde loonschrijvers, daar noch Dominicanen noch Franciscanen, minstens in den regel, boeken schreven voor geld. Daarom spraken zij dan ook niet van het verbod om op Feestdagen voor geld te schrijven. Daarentegen richt de *Summa Pisana* zich tot allen, die met pastoreele bediening waren belast, meer speciaal dus tot biechtvaders en predikanten, die uit den aard van hun ambt met loonschrijvers in betrekking kwamen, hetzij zij over hunne gewetens moesten oordeelen in den biechtstoel (2), hetzij zij hen moesten onderrichten van af den predikstoel. Daarom geeft de *Pisana* dus uitdrukkelijk aan, dat men op Feestdagen niet voor geld mag schrijven.

Ten slotte nog een enkel woord over datgene wat de *Summa Pisana* zegt bij de vraag, wat de studenten wèl mogen schrijven en wat niet. « De studenten mogen, zegt zij, hunne lessen en hunne voordrachten schrijven, en in de lessen hunne boeken verbeteren ». Ook met deze woorden wordt dus, vooral als men ze beschouwd in verband met het voorafgaande « quaternus » in zijn nieuwe beteekenis, geen onderscheid gemaakt, of de studenten in 't klad of in 't net willen schrijven. Zoo-

(1) Vgl. E. Brinckmeier, *Glossarium diplomaticum* (Hamburg 1855), i. v. Quaterne, Quaternio ; W. Wattenbach, *Das Schriftwesen*, S. 178. — Over het algemeen is de palaeographie van de 13^e en 14^e eeuw bij Wattenbach stiefmoederlijk bedeed, wat te meer te betreuren is, omdat in onze bibliotheken tal van hss. uit die eeuwen berusten.

(2) Sommige loonschrijvers — daar waren rare snaken onder — onderzochten hun geweten op dit punt bij voorkeur in 't publiek, en schreven aan het eind van hun hs. : « Hoc opus exegi, festum sepissime fregi. » Vgl. Wattenbach, *Schriftwesen*, S. 505.

lang zij maar niet te veel schrijven is de zaak in orde (1). En dit laatste wordt daarna nog eens in herinnering gebracht door de woorden « sed tantum spiritualiter » (2), d. w. z. men behoude bij het schrijven toch steeds zijn geestelijke belangen voor oogen, in casu : dat de Feestdag een dag is, die in de eerste plaats aan God behoort te worden toegewijd.

Ruim een eeuw na *Summa Pisana* verscheen de *Summa Angelica* van den Franciscan Angelus de Clavasio († 1493), welke tot in de 17^e eeuw een der meest verspreide en meest gezaghebbende casuïstische Summae bleef (3). De algemeene karaktertrek van deze Summa, dat zij zich nauw aansluit aan de *Pisana*, blijkt reeds uit de woorden, waarmede zij de kwestie over het schrijven op Feestdagen bespreekt. Zij zegt nl. :

« De scriptoribus respondeo quod scholaribus lectiones suas seu recolectas (4) notare (scribere), vel sermones, aut legendo libros corrigere non est illicitum, dummodo non nimis intendant huiusmodi, sicut qui de

(1) Dat datgene wat op het punt van schrijven werd toegestaan, toch steeds matig moest gebeuren, wordt nog eens uitdrukkelijk in herinnering gebracht door den H. Bernardinus van Siëna († 1444), in zijn preek *De observantia Sabbathi*, waar hij zegt : « Scriptoribus.. non licet pro pretio scribere aut magnam scripturam facere. Scholaribus tamen licet... temperate scribere suos sermones et lectiones, et in lectionibus libros colligere [=corrigere] et similia parva ». S. Bernardini Senensis *Quadragesimale de Evangelio aeterno*, Sermo X, art. 2, cap 3, quaternarius 4 (ed. Basileae, Nic. Kessler, s. a. [Hain* 2828]), fol. f. 4 v. col. 2.

(2) Ofschoon het niet direct van belang is voor dit opstel, vestig ik toch de bijzondere aandacht op dit woord « spiritualiter », daar het, zooals blijken zal, eenzelfde lot onderging als het woord « quaternus ». Ook de term « spiritualiter » bleef, althans in zijn stamwoord, bij de volgende theologen behouden, maar kreeg evenals « quaternus » een andere beteekenis. In de geschiedenis van beide woorden weerspiegelen zich op eigenaardige wijze de twee groote principen, die iedere katholieke theoloog steeds voor oogen moet hebben : aansluiting aan het overgeleverde en aanpassing aan nieuwe toestanden.

(3) Luther noemde ze de « Summa plus quam diabolica », en liet ze in 1520 tegelijk met de excommunicatie-bul van Leo X en het *Corpus iuris canonici* publiek verbranden.

(4) Het woord « recolectae » (recollectae) komt nòch bij Ducange, nòch bij Wattenbach voor in eene beteekenis, welke in den zin van het citaat past. Het beteekent in casu hetzelfde als « reportata », waarmede de dictaten werden bedoeld, welke van mondeling voorgedragen lessen of preeken werden gemaakt. Het waren dus « verslagen » (vgl. het hedendaagsche woord « reporter, rapporteur ». Vgl. ook Wattenbach, *Schriftwesen*, S. 564 f., vooral S. 564, Anm. 3, waar het expliciet voorkomt : « Recollecta ista... reportavi in univ. studii Colon. 1477 »). Sommige werken van schrijvers bezit men slechts in « reportata », bijv. het *Scriptum Parisiense* van Joannes Duns Scotus († 1308). Vgl. *S. Bonaventurae Opera omnia*, I (Quaracchi 1882), p. LIV, col. 2. — De middeleeuwsche studenten werkten hun « reportata » meermalen zelf uit en plaatsten dan den naam van hun meester erboven in dezer voege : « secundum Bonaventuram », « secundum Franciscum Mayronis » enz. Dit is een van de oorzaken, waarom men in de handschriften zoo menigmaal geheel verschillende redacties vindt van tractaten, die toch steeds op den naam van denzelfden schrijver staan. Vgl. hierbij Fidelis a Fanna, *Ratio novae collectionis operum omnium S. Bonaventurae* (Taurini 1874), pag. 69. Zie ook boven, blz. 107, de noot over het woord « quaternus ».

quinterno ad quinternum scribunt, vel [dummodo] non faciant causa lucri habendi. Et [idem dicendum] de pictoribus qui diebus festivis, ut addiscant, stant in ecclesiis ad designandum [om te teekenen]. Scribere tamen spiritualia et propter spiritualem causam non est illicitum, etiam in quantitate » (1).

In hoofdzaak stemt de *Angelica* geheel overeen met de *Pisana*: het is verboden voor geld te schrijven; de studenten mogen met de pen arbeiden, zoowel in klad als in 't net; men mag echter niet te veel schrijven « zooals van het eene kwintern in het andere » (zie boven, blz. 110), enz.

Maar nu volgt er iets eigenaardigs. De *Pisana* had gezegd, dat men op een Feestdag toch altijd « spiritualiter » moest schrijven; d. w. z. bedenkende dat de Feestdag een dag des Heeren was. De *Summa Angelica* behoudt hetzelfde stamwoord « spiritualis », maar geeft er behendig een anderen draai aan, en zegt: « Het is echter niet verboden geestelijke zaken te schrijven en om een reden van geestelijken aard, ook al is het veel ».

Hier hebben we dus een geheel nieuwe kwestie. De *Summa Angelica* breidt plotseling den gezichtskring uit tot het karakter zelf der boeken die men schrijft, en tot het doel waarmede men werkt, en zegt, dat men geestelijke zaken, of om een of ander geestelijk doel op Feestdagen zelfs « op vrij groote schaal » mag schrijven. Daarvan had de *Summa Pisana* met geen woord gesproken. Vanwaar dus deze nieuwe conclusie?

De verwijderde oorzaak lag ongetwijfeld in de nieuwe geestesstrooming, welke intusschen in Europa was ontstaan. De naaste oorzaak moet echter gezocht worden in het werkje van den beroemden Joannes Gerson: *De laude scriptorum*.

Over beide oorzaken een enkel woord.

De hooge vlucht, welke de wetenschap sedert de 13^e eeuw in kerkelijke kringen had genomen, had ook hare schaduwzijde. De wereld was vol juristen en artsen (philosofen). In alle geslepenheden der advocaterij was men ingewijd, mitsgaders in alle mogelijke haarkloverijen en distincties, welke een 15^e eeuwsch filosoof vermocht uit te denken. Maar de geest was er in kerkelijke kringen niet op vooruitgegaan. Het bederf onder geestelijken en leeken, onder de eersten wel het meest, schoot al dieper en dieper wortel, en maakte ten slotte in het begin der 16^e eeuw eene operatie noodzakelijk, die wel pijnlijk was, maar die toch weer het begin vormde van een gezond bestaan.

Intusschen waren er echter mannen opgestaan, die inzagen dat het

(1) *Summa Angelica*, Venetiis, Nic. Franckfort, 1487 (Hain *5383; Copinger, I. 169), fol. 140 r-v, i. v. FERIAE, n 31. — Copinger teekent bij Hain aan: « *netijs Deo gratias* should be *netisj || Deo gratias* ». In mijn exemplaar staat echter *netijs || Deo gratias*. Is *netisi* bij Copinger een drukfout?

zóó niet gaan kon, en die niet als zoovele anderen, hard riepen om « hervorming » en zelf niets deden, maar die begonnen met zichzelf te hervormen, ten einde de noodige kracht te verkrijgen om ook anderen op betere banen te leiden. De Franciscanen met hun machtige « Observantie » (eind 14^e eeuw), de Benedictijnen met hunne Congregatie van Bursfeld (omstr. 1440), en vooral de Broeders van het Gemeene Leven met de hun verwante Windesheimers (eind 14^e eeuw), deden bovenschelijken pogingen om te redden wat te redden viel. Vandaar in bijna geheel Europa een vernieuwde opbloei van het geestelijk element, een forsche poging om het inwendige leven der Kerk te hervormen en te hernieuwen.

De invloed van dit streven deed zich natuurlijk aanstonds op het gebied van het boekwezen gevoelen. In geen tijdvak werden zooveel nieuwe geestelijke tractaten geschreven, en nog veel meer oudere overgeschreven, dan op het eind der 14^e en gedurende geheel de 15^e eeuw. En het was dus ook geen wonder, dat ook nieuwe praktische vraagstukken zich voordeden, niet alleen in 't algemeen omtrent het schrijven van boeken, maar ook omtrent de vraag, of men op Feestdagen geestelijke boeken mocht overschrijven. Onder de Karthuizers, die in de 14^e-15^e eeuw ongeveer de eenigen waren, onder wie het bederf geen groote afmetingen had genomen, en die vooral toentertijd een groote, doch maar al te weinig bekende werkzaamheid op ascetisch gebied aan den dag legden, werd in het begin der 15^e eeuw de vraag gesteld, of men op Feestdagen geestelijke boeken mocht schrijven. Dat er dan niet voor geld mocht geschreven worden, wist men wel, en dat men ook, als de studie het eischte, met de pen mocht arbeiden, was ook genoegzaam bekend. Maar het was de vraag, of men geestelijke werken mocht overschrijven (1).

Over dit punt waren de Karthuizers, die het moederklooster der Orde, La Chartreuse bij Grenoble bewoonden, het onderling niet eens, en daarom nam een van hen zijn toevlucht tot den vromen en geleerden Kanselier der Parijsche Universiteit, Joannes Gerson († 1429) en stelde hem deze vraag: « Si liceat diebus festivis scribere devotionis libros gratis? » Mag men op Feestdagen werken van geestelijken aard schrijven als men er geen geld voor vraagt?

Daarop gaf Gerson een uitvoerig antwoord in zijn werkje *De laude scriptorum*, waarin hij alles wat de schrijvers, vooral uit godsdienstig oogpunt, betreft in den breede uitwerkt, met de noodige verdeelingen en onderverdeelingen, zooals dat in dien tijd gebruikelijk was, en op grondslag van het volgende versje :

(1) Daar de Karthuizers een zoogenaamd « beschouwend » leven leidden, hadden zij voor hunne kloosters voor het meerendeel slechts ascetische werken noodig. En zij schreven ook bijna geen andere werken dan ascetische, zooals men bij de Karthuizerbibliografen, Bostius, Petrus, Morotius [Morozzi] enz. kan zien.

*Prædicat atque studet scriptor; largitur et orat.
Affligitur, sal dat, fontem lucemque futuris.
Ecclesiam ditat, armat, custodit, honorat.*

welks 12 gecursiveerde woorden hij met commentaren voorziet, het nut van het boeken-schrijven van alle zijden toelicht (1).

Op de eigenlijke vraag, die de Karthuizer hem had voorgesteld: « Si liceat diebus festivis scribere devotionis libros gratis? » antwoordt Gerson:

« Denique nihil impedit... libros seu tractatulos vel codicillos (2) devotionis scribere diebus festivis, habito moderamine quale sapiens iudicabit in hoc opere, quod utique non servile censendum est » (3).

Voorgoed had hiermede de gezaghebbende Gerson uitgemaakt, dat het schrijven van geestelijke boeken en verhandelingen geen slafelijk werk was op Feestdagen, mits men zich op verstandige wijze matigde.

Welke waarde men aan Gerson's werkjes in geheel Europa hechtte, kan iedereen nagaan, die de handschriften-catalogen en de bibliografische werken over incunabelen en post-incunabelen wil inzien. En ongetwijfeld is de bovenvermelde oplossing van Gerson van invloed geweest op de *Summa Angelica*, waar zij leert, dat men op Feestdagen zonder gewetensbezwaar geestelijke werken mag overschrijven « etiam in quantitate », ook al is het wat veel.

Nog sterker drukt zich op dit punt uit de *Summa Sylvestrina* van den Dominicaan Sylvester Prieiras († 1523), de laatste *Summa casuistica* der Middeleeuwen, die tevens een samenvatting is van alle voorgaande. Zij verklaart:

« Spiritualia autem scribere ad spiritualement finem, etiam in quantitate magna, licitum est », d. i. Geestelijke werken schrijven met een geestelijk doel, ook in groote hoeveelheid is geoorloofd (4).

Maar natuurlijk stellen èn de *Angelica* èn de *Sylvestrina* beiden de beperking: mits de Zondagsheiliging daardoor niet op den achtergrond gerake. Zij spreken dat wel niet precies op deze plaats uit, maar toch meermalen elders in hunne « casus » over de Zondagsheiliging.

Dat de oplossing van Gerson ook in de kloosters met gretigheid werd aanvaard, spreekt vanzelf. Alle ascetische schrijvers die na hem

(1) Een kort overzicht van Gerson's werkje zou ons te ver voeren. Wellicht zou het echter, tegelijk met het bijna gelijklopende werkje van Joan Trithemius, *De laude scriptorum manualium*, te gelegener tijd stof kunnen leveren voor een afzonderlijk opstel.

(2) Met « codicillos » zijn de zgn « rapiaria » bedoeld, boekjes waarin de middel-euwsche kloosterlingen de teksten uit Heilige Vaders enz. die hen aanstonden, plachten op te teekenen.

(3) Zie Joh. Gerson, *De laude scriptorum*. in *Joh. Gersonis Opera omnia*, ed. Dupin, II (Antwerp. 1706), col. 703.

(4) *Summa Sylvestrina ... a R. P. Sylv. Prieivare .. edita*, i. v. Dominica, 5°, (Antwerp., Plantin., 1569), t. I, p. 271, col. 2.

de bewuste vraag behandelden, beriepen zich op den vromen Parijschen Magister, hetzij zij hem bij name noemen of niet.

Onder deze laatsten behoort de Karthuizer-Prior Joannes (ab) Hagen of de Indagine, die in 1475 te Erfurt overleed, en wiens werkje: *De gravaminibus* (of ook *De regimine religiosorum*, te Zwolle omstreeks 1480 gedrukt werd. In het 26^e Hoofdstuk: « De laude scriptorum sacrae scripturæ » zegt hij :

« Potest etiam diebus festis scribere monachus aut alius pro devotione devotos codicillos sine violatione Sabbathi [van de Zondagsrust], dummodo divina non negligat... Quia scribendo devotas materias modo illo non violat Sabbathum sed adjuvat illud, quia etiam orat scribendo. Nam mens ad divina transit quæ devota scribit... » (1).

Vervolgens gaat hij voort met den lof der copiïsten te verkondigen, prijst evenals Gerson de Broeders van het Gemeene Leven en de Windesheimers, omdat zij goede boeken schrijven, herhaalt Gerson's versje, dat wij boven hebben gegeven, en resumeert diens commentaren daarop, doch steeds zonder Gerson bij name te noemen. Zelfs volgt hij zijn leidsman zóó nauwkeurig, dat hij evenals deze, heelemaal nalaat er aan te herinneren, dat men op Feestdagen niet voor geld mag schrijven. Bij Gerson is dat verklaarbaar, want de hem gestelde vraag luidde: « Si liceat... gratis »; maar voor onzen Karthuizer is dit wel een gevaarlijke lapsus, daar hij in hetzelfde hoofdstuk uitdrukkelijk verklaart, dat arme kloosters in hun onderhoud kunnen voorzien door boeken te verkoopen.

Een ander asceet, de bekende Windesheimer Joannes Mauburnus (Mombaer, Momburnus), die in 1503 stierf, sluit zich geheel bij Gerson en Joannes Hagen aan, of liever hij drukt zich nog een beetje sterker uit, en zegt :

« Utrum festis diebus liceat scribere de quaternione in quaternionem libellos devotionis?... [Respondeo cum Gersone et Jo. Hagen] quod non modo liceat, sed cum multo merito expediat, habito moderamine quale sapiens iudicabit, ne divina meliora omittat... » (2).

(1) Joan. Hagen, *De diversis gravaminibus religiosorum*, cap. XXVI (ed. s. n. l. et a. [Zwolle, P. van Os, omstr. 1480; Campbell, n. 906], fol. e 6 v, ss). Het colophon zegt: « Explicit tractatus de regimine religiosorum ». — Op naam van Joan. (ab) Hagen, ook wel genoemd Joannes de Indagine, staan niet minder dan ongeveer 492 werkjes. En onder die 492 komt het hier aangehaalde toevallig niet voor! Men zou dus met recht kunnen vragen of het wel van hem is. Joannes Mauburnus († 1503) schrijft echter dit werkje reeds aan Joan. Hagen toe, maar het is de vraag, of hij dit soms doet op gezag van den Zwolschen druk. F. Falk maakt in het *Centralblatt für Bibliothekswesen*, XV (1898), S. 118 niet het minste bezwaar, om het werkje op Hagen's naam te plaatsen.

(2) Joan. Momburni *Rosetum exercitiorum spiritualium*, Tit. IV, alphabeto 13° (ed. Parisiis 1510), fol. f. 7 r, col. 1. Tot mijn verwondering is Mauburnus de eenige Windesheimer, die, voor zoover mij bekend is, over het schrijven op Feestdagen spreekt. Zelfs Gerard Zerbolt van Zutphen († 1398), die niet alleen in zijn *De reformatione*

Hiermede was bijna het hoogtepunt bereikt. Het was nu niet alleen meer geoorloofd, maar het was zelfs nuttig en zeer verdienstelijk op Feestdagen te schrijven. Let wel : « zeer verdienstelijk », niet omdat het juist op Feestdagen gebeurde — anders komen we weer in handen van Dr. Meinsma — maar in tegenstelling met de bewering, dat het ongeoorloofd zou zijn op Feestdagen te schrijven.

Eindelijk komen wij aan het krachtige pleidooi, dat de Spanheimsche Benedictijner-abt en polygraaf Joannes Trithemius († 1516) houdt voor het schrijven op Feestdagen. « An liceat monachis festis diebus scribere? » vraagt hij in het 11^e Hoofdstuk van zijn werkje *De laude scriptorum manualium*. En daarop antwoordt hij :

Met Gerson verklaar ik, dat men op Feestdagen gerust geestelijke boeken mag schrijven, en ik voeg erbij, dat een kloosterling, die uit gehoorzaamheid op Feestdagen schrijft, niet beangst behoeft te zijn, mits hij datgene, waartoe hij op een Feestdag verplicht is, zooals het bijwonen van de Mis en het goed bidden der Kerkelijke Getijden behoorlijk heeft volbracht. En daar wij zwakke mensen zijn, die niet lang in geestelijke beschouwing kunnen doorbrengen, is het beter, dat wij onzen tijd besteden aan het schrijven, dan bijvoorbeeld aan nuttelooze gesprekken. Daarenboven, door schrijven onderwijzen wij niet alleen ons zelve, maar ook het nageslacht. Een schrijver leert door zijn schrijven aan anderen, hoe zij het goede moeten doen, evenals een predikant dat doet met het woord. Welnu, als een predikant mag preeken, zou dan een ander niet mogen schrijven?... Maar zij die voor geld schrijven, hoe nuttig de zaak zelf die zij schrijven ook moge zijn, moeten zich op Feestdagen van dezen arbeid onthouden, want dan dient het slechts tot aardisch gewin, en is het dus een slafelijk werk (1).

Met zijn gewone, forsche zeggingswijze leert ons de geleerde Abt van Spanheim dus hetzelfde als Gerson en alle andere theologanten en asceten welke na Gerson ons onderwerp hebben behandeld. Maar toch meen ik dat Trithemius, ofschoon niet met woorden, dan toch met zijn

trium virium animæ, Cap. 39, maar ook in zijn *De spiritualibus ascensionibus*, Cap. 67, handelt over den handenarbeid, en daarbij zoowel het schrijven voor geld als de Zondagsrust aanroert, zwijgt er niettemin geheel over. Ook in de Constituties der Broeders van het Gemeene Leven, die toch als « Fratres de penna » wel moesten weten, wat men over het schrijven op Zondagen te houden had, vindt men niet de minste aanduiding daarover. Ik onderzocht daarvoor speciaal de Constituties van het Fraterhuis te Zwolle, welke Dr. Mich. Schoengen binnenkort zal uitgeven in zijn *Kroniek van het Fraterhuis te Zwolle (Werken van het Historisch Genootschap te Utrecht, N° 13)*, Bijlage II, en de *Statuten der Congregation im Lüchtenhofe*, welke Dr. R. Doebner heeft gepubliceerd in zijn *Annalen und Akten der Brüder des gemeinsamen Lebens im Lüchtenhofe zu Hildesheim (Quellen.... zur Gesch. Niedersachsens, Bd. IX)*, Hannover 1903, S. 206-245. Ook tal van andere werken afkomstig uit den kring van Deventer en Windesheim doorzocht ik zonder resultaat.

(1) Zie *Johannis Trithemii... opera spiritualia*, ed Joan. Busaeus, S. J. (Mainz 1605), pag. 754-755. Het boven gegeven citaat behelst slechts een gedeeltelijke en vrije, doch zingetrouwe vertaling van den Latijnschen tekst.

bedoeling verder gaat dan zijn voorgangers. Want wat verstaat Trithemius onder « geestelijke boeken »? Alle boeken die niet alleen direct, maar ook indirect kunnen strekken ter eere Gods? Ik meen van ja. En daaruit volgt dan, dat Trithemius ook profane werken tot de « geestelijke boeken » rekent, indien zij maar eenigermate tot Gods eer kunnen bijdragen. Dit zegt hij dan ook in het 10^e Hoofdstuk van zijn werkje, onder het opschrift: « De materia quam scribant [monachi] », waar hij behandelt de vraag: « Wat moet een monnik schrijven »? Hij antwoordt:

Vooreerst alles wat goed is voor geloof of zeden. Maar ook profane schrijvers moeten gecopieerd worden, want de kennis daarvan is voor ons zeer noodzakelijk, opdat wij onze eigen godsdienstige geschriften goed kunnen verstaan. Dat deden de ouden ook. En ofschoon voor den monnik voornamelijk vier dingen noodig zijn: Theologie, Muziek, Rechten en de Ars computistica (Tijdrekening), moeten de copiïsten er toch aan herinnerd worden, dat zij de profane schrijvers niet voor nutteloos mogen houden (1).

Uit den mond van een hartstochtelijk boekenliefhebber en boekenverzamelaar als Trithemius was, klinken zulke woorden als een welkend protest tegen die asceten van zijn tijd, welke, als zij over de wetenschap te spreken kwamen, alleen oog hadden voor de schaduwzijden.

Breedvoerig hebben wij thans de leer der Middeleeuwen nagegaan omtrent het schrijven op feestdagen, en hier en daar kunnen wijzen op de geleidelijke verzachting, welke in dit punt intrad. Maar hoe de opvattingen ook werden gewijzigd, bij allen stond dit eene princip vast: Het is verboden op Feestdagen VOOR GELD te schrijven. En — om nu tot ons eerste punt terug te keeren — dit is het juist, wat wij moesten bewezen hebben ter verklaring van de befaamde explicits: « Dit boec is veel op heylige dagen gescreuen » en dergelijke.

Men redeneerde dus zoo: Op Feestdagen mag ik niet voor geld schrijven. Maar als nu dit handschrift, waaraan ik op Feestdagen geschreven heb, naderhand eens verkocht werd, dan zou men voor dezen arbeid tóch geld ontvangen. En daar dit niet geoorloofd is, ben ik verplicht in dit boek aan te teekenen, dat ik op Feestdagen eraan gearbeid heb, opdat eenieder wete, dat dit boek niet mag verkocht worden.

Op grond van deze redeneering teekende men dus met angstvallige bezorgdheid aan: « Dit boeck is op heilighen dage gescreuen, daerom en moet men dat niet vercopen » (hs.-Haarlem), of: « Ende men selt

(1) *Ed. cit.*, pag 753-754.

niet vercopen want het veel op heilighe daghen ghescreuen is » (hs.-Weert).

En omdat, zooals het spreekwoord zegt, de heler net zoo goed is als de steler, schreef men er nog bij : « Niemant en macht copen noch vercopen sonder sonde » (hs.-Mus. Meerm.-Westreen.) (1).

Maar nu kan de vraag gesteld worden : Was die redeneering theologisch genomen in orde ? Welk theologisch principie eischte, dat op zoo'n boek voor eeuwig een servituut werd gelegd, een last, die niet alleen op het levende geslacht, maar ook op het verste nageslacht bleef drukken ?

Geen enkel. In de geheele middeleeuwsche Theologie is geen enkel principie te vinden, waarop zulk een redeneering zich zou kunnen beroepen. Het zou er dan ook treurig uitgezien hebben met zoovele andere schrijvers en schrijfsters, die óók op Feestdagen aan hun boeken schreven en die toch nergens erbij vermeldden, dat het boek later niet mocht verkocht worden — want men zal toch wel niet willen aannemen, dat de weinige handschriften, waarin wij zoo'n expliciet aantreffen, de eenige zouden zijn, waaraan op Feestdagen geschreven is ?

De fout in de theologische redeneering zit hierin. Gegeven eenmaal het principie, dat ik op Feestdagen niet voor geld mag schrijven, dan volgt daaruit enkel en alleen dit, dat ik, terwijl ik aan het handschrift factisch zit te schrijven, niet het doel of het plan mag hebben om het te verkoopen. Meer volgt er volstrekt niet uit. Heb ik tegelijkertijd een overste, met wiens uitdrukkelijke of veronderstelde goedkeuring ik op Feestdagen aan dat handschrift schrijf, dan rust op dien overste precies dezelfde verplichting als op mij. Maar ook meer niet. Doch wanneer nu daarna mijn overste of ik om een of andere redelijke oorzaak van plan veranderen, en het handschrift willen verkoopen, dan mogen wij dat zonder het minste gewetensbezwaar doen. En a fortiori heeft het nage-

(1) In hs. 12078 van de Koninklijke Bibliotheek te Brussel leest men fol. 158 dit expliciet : « Dit boek [behoort toe Hen]rich berent..... ende heft ghescreven..... canonicus regeleer to Bergh... ende men salt niet vercopen » (Vgl. J. van den Gheyn, S. J., *Catalogue des mss. de la Biblioth. royale de Belgique*, tom. I, Bruxelles 1901, pag. 495, n. 788). De met puntjes aangeduide woorden van het expliciet zijn in het handschrift uitgekraast; doch na een nauwkeurig onderzoek waren toch nog de twee door mij gecursiveerde woorden *ende men* leesbaar geworden, zooals Pater van den Gheyn mij welwillend heeft medegedeeld. — Welke de juiste reden was, waarom de schrijver van het expliciet de woorden neerschreef : « ende men salt niet vercopen » is hier niet met zekerheid te zeggen, vooral daar het expliciet in zijn geheel verminkt is. Dat echter somtijds om geheel bijzondere redenen bepaald werd, dat men een handschrift niet mocht verkoopen, blijkt uit het volgende expliciet : « *Item dit ghetijboeck hoert toe mechtelt rutgers dochter woenende in sunte peters gast huus men en sels niet vercopen mer die gasthuus mechden sullent besighen* », hetwelk blijkbaar niets anders is dan een bepaling van de schenkster, dat het boek in het S. Peters-Gasthuis moet blijven. (Hs. n. 16 [voorloopige nummering] van het Aartsbisschoppelijk Museum te Utrecht, Getijdenboek, 15^e eeuw, Middelnederl., laatste blad).

slacht alle vrijheid om met het handschrift in kwestie te doen wat het verkiest, want dat heeft met de bedoelingen, die mijn overste of ik vroeger gehad hebben, volstrekt niets te maken. Dát zegt de middeleeuwsche en ook de hedendaagsche Theologie, en ze heeft ook nooit anders geleerd en zal ook nooit anders leeren, omdat de aangegeven redeneering die van het gezond verstand is.

Het verband tusschen op-Feestdagen-schrijven en het niet-verkoo-
pen van een handschrift, zooals het in de gemelde explicits ligt uitgedrukt, is dus wat het theologisch gehalte aangaat, van nul en geener waarde, en slechts een uitvloeisel van een al te benauwde redeneering. En in dit verband is het opmerkelijk, of liever natuurlijk, dat de voo-
noemde explicits bijna alle gevonden worden in handschriften, die uit vrouwenkloosters afkomstig zijn. Een uitzondering maken alleen de twee Utrechtsche hss., welke geschreven zijn in het klooster « Sint Maria en de XII Apostelen » der Windesheimsche Reguliere Kanunniken te Utrecht. De schrijvers van die handschriften zijn, jammer genoeg, niet in de gelegenheid geweest Gerson's werkje *De laude scriptorum*, dat in hun eigen bibliotheek aanwezig is geweest, na te lezen, daar het waarschijnlijk pas later geschreven werd (1).

Maar was dan in de middeleeuwsche theologanten geen aanwijzing te vinden, waardoor men op dit punt tot een juister begrip had kunnen komen?

Over het algemeen niet. En de reden daarvan is ongetwijfeld deze, dat men de zaak beschouwde als iets dat vanzelf sprak. Toch heb ik nog één theologant, of liever predikant, ontmoet, die al is 't slechts in 't voorbijgaan, de kwestie aanroert. Het is de vermaarde Nederlandsche mysticus, de Franciscaan Hendrik Herp († 1477), die in zijn 6e preek over het Derde Gebod « Gedenkt dat gij den Sabbathdag heiligt », over het schrijven op Feestdagen spreekt, en bijna alles bijeenvat, wat wij uit theologisch oogpunt, in dit artikel gezien en verklaard hebben. Tegelijk geeft hij ook door het enkele woordje « pro tunc » aan, dat er genoeg gevallen bestaan, waarin men een handschrift, dat op Feestdagen geschreven is wèl « mach copen [ofte] vercopen sonder sonde ». Herp zegt namelijk :

« Quamvis clericis [d. w. z. studenten] non liceat scribere de quaterno in quaternum aliquod grande diebus feriandis, licitum tamen est lectiones suas transscribere quas sine scripturis non possent memoria commutare, et in lectionibus quos audiunt libros corrigere. Similiter licet religiosis et aliis sermones et alia devotionalia colligere vel scribere intuitu profectus spiritualis in se vel in aliis, dummodo non nimis in-

(1) Vgl. *Catalogus cod. mss. biblioth. Universitatis Rheno-Traiectinae*, [ed. P. Tiele], hs. n. 386, fol. 48a-55b. Het ex-libris luidt : « Pertinet Regularibus in Traiecto. » Vgl. ook Meinsma, blz. 273, n. 118.

sistant, et dummodo postmodum vendendi PRO TUNC intentionem non habeant; quia tunc haberent oculum ad lucrum futurum, quod proprie servilitatis est [dat eigenlijk iets slafelijks is]. Et ex prædictis multa particularia silogizare possumus » (1).

Dat « silogizare » (syllogismen maken, conclusies trekken) laat ik nu verder aan den lezer over.

P. FR. BONAVENTURA KRUITWAGEN.
O. F. M.

Woerden

NASCHRIFT. — Op een dwaalspoor gebracht door S. Dirks, O. F. M., *Histoire littéraire et bibliographique des Frères-Mineurs-etc.*, Anvers, s. a. (1885), p. 184, meende ik dat de Franciscaan Philippus Bosquier († 1636) een onuitgegeven werkje had nagelaten met commentaren op Gerson's *De laude scriptorum*. En reeds had ik in België geïnformeerd, of het hs. van Bosquier nog te vinden zou zijn, toen ik tot de wetenschap kwam, dat het tractaatje van Gerson-Bosquier afgedrukt staat aan het begin der *Bibliotheca Belgica manuscripta* van Sanderus. Een daarna ingesteld onderzoek had tot resultaat, dat de aantekeningen van Bosquier niets bevatten, wat voor ons onderwerp direct van belang is.

(1) *Speculum Aureum fratris Henrici Herp: de preceptis diuine legis*, Basileae, J. Froben. 1496 (Hain *8526; Copinger, I. 254), fol. k 5 v.